

RAUDŲ MIŠKAS

Įžanga

Paneriai – šventovė, žyminti nežmoniškų žudynių vietą. Iš dalies tai yra kapinės, kuriose palaidotos (užkastos) žvėriško nacių elgesio aukos. Tačiau ši vieta dvelkia ir nenusakomu didingumu, kurį sukuria apylinkėse stūksantys nepaprasto grožio miškai – tikrieji to meto įvykių liudininkai. Ką turėtų įsivaizduoti lankytojai? Ką jiems pasakoja gidai ir ką atskleidžia nuorodomis pažymėtos arba tykios, vaizdingos vietovės, kadaise tapusios šurpių, sistemiškai vykdytų žudynių vietomis?

Paneriai yra gerai žinoma vieta tarptautinei bendruomenei, tai – vienintelė svarbiausia Holokaustą liudijanti vieta, kurioje *Einsatzgruppen* batalionas „galutinai sprendė žydų klausimą“, žvėriškai išžudydamas visame pasaulyje gerbiamos Vilniaus žydų bendruomenės narius. 1942 m. sausio 1 d. – likus trims savaitėms iki liūdnei pagarsėjusios Vanzės konferencijos – Vilniaus geto pogrindžio vadovas ir Izraelio poetas, literatūros premijos laureatas Aba Kovneris rašė: „Hitleris planuoja išnaikinti visus Europos žydus, ir pirmiausia bus žudomi Lietuvos žydai.“

Jei Paneriams būtų lemta vien tik liudyti to meto įvykius, Paneriai būtų ypač reikšminga vieta. Tačiau iš tiesų Paneriai reiškia žymiai daugiau.

Nužudyti Paneriuose, užkasti Paneriuose, sudeginti Paneriuose – tai ir kitos nacių žvėriškumo aukos, įvairiausių tautų, kurios priešinosi Vokietijos okupacijai, kurias nacių režimas laikė savo priešais ir pasmerkė mirčiai, atstovai.

Lietuvos vietinės rinktinės kovotojai, ištikimai gynę savo gimtinę, sušaudyti irgi Paneriuose. Armija Krajova – Lenkijos pasipriešinimo judėjimo nariai, aršūs ginkluoto pasipriešinimo okupacijai dalyviai irgi nužudyti Paneriuose. Čia sušaudytos ir vadinamojo rasistinio karo aukos: įvairių tautybių Raudonosios armijos, kuri po Ribentropo-Molotovo pakto buvo sąjungininkų kariuomene ir kuri Vokietijai užpuolus Sovietų Sąjungą, tapo priešo kariuomene, karo belaisviai. Naciai buvo tos nuomonės, kad sovietų karių neverta laikyti priešo kovotojais, kuriems galiotų karo įstatymai, todėl ir jų gyvybės nieko nevertos. Į Panerius suvaryti ir prieš nacistinius engėjus sukilę bei pasirengę mirti už laisvę pasipriešinimo nacių okupacijai dalyviai, kuriuos, „likviduodami“ pasipriešinimo kovas, vokiečių žudikai irgi pasmerkė mirčiai.

Jei Paneriams būtų lemta vien tik liudyti to meto įvykius, Paneriai būtų ypač reikšminga vieta. Tačiau iš tiesų Paneriai reiškia žymiai daugiau.

Po antrojo pasaulinio karo būta daugybė įvairiausių mėginimų įamžinti nužudytųjų Paneriuose atminimą. Žydai pastatė atskirą paminklą. Galiausiai, žydų tautos atmintyje Paneriai visada buvo šventa vieta, t. y. Vilniaus, kurį pasaulio žydai tradiciškai vadino „Lietuvos Jeruzalė“, žydų žudynių vieta. Rabinai ir mokslinčiai, poetai ir valstiečiai, mokslininkai ir išminčiai, pirkliai ir inžinieriai, amatininkai ir siuvėjai, gydytojai ir teisininkai, vyrai, moterys ir ypač vaikai – visi buvo nužudyti Paneriuose, o nusilpusios ir nykstančios kadaise klestėjusios Vilniaus žydų bendruomenės išlikę gyvi nariai primygtinai reikalavo įamžinti jų atminimą.

Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvos teritoriją, buvo atverstas naujas istorijos puslapis. Sąvoka „žydai“ pakeista kita sąvoka – „tarybiniai piliečiai“, kuri buvo neutralesnė, ne tokia specifinė ir toli gražu ne tokia tiksli, o vietoj tuomet jau stovėjusio paminklo sovietai memorialą savo kariams ir pastatė dar vieną išvadavimą bei pergalės triumfą šlovinantį paminklą.

Laikui bėgant ir blunkant prisiminimams, bijodamos, kad viskas nugrims į užmarštį, išlikę gyvi Panerių žudynių liudininkai, jų šeimos ir palikuonys įrengė kitus memorialus, todėl Panerių memorialinė vieta jau buvo nebe vien tik praeityje buvusius žiaurumus liudijanti vieta, bet ir laikotarpiu po Antrojo pasaulinio karo įdėtų pastangų įamžinti žuvusiųjų atminimą, atspindys.

Taigi, visi Panerių memorialai sukurti atskirai, nesilaikant kokios nors vienos bendros koncepcijos apie visą istorinių įvykių įamžinimo vietą, negalvojant, kad ši vieta galėtų būti viena organiška visuma, tinkamai išreiškianti viską, kas įvyko šioje dabar šventa vieta tapusioje žudynių vietoje.

Vėliau, kai Lietuva vėl atgavo nepriklausomybę, atlikti pakeitimai, kuriais siekta atspindėti naują saviraiškos laisvę ir demokratijos galimybes. Primygtinai reikalauta tiksliau atvaizduoti istoriją, suteikti visam memorialui didesnę vientisumą. Taip ši vieta įgijo dabartinį pavidalą.

Dabar mes gyvename tokiu pereinamuoju istorijos laikotarpiu, kai išgyvenusi žiaurumus karta išeina amžinybėn, o gyvoji atmintis tampa istorine atmintimi. Vilniaus miesto ir Lietuvos valdžios įstaigoms remiant, Vilniaus Gaono valstybinis žydų muziejus pasiūlė pertvarkyti Panerių memorialą taip, kad jis atspindėtų būtent šį pereinamąjį laikotarpį, o naujajai kartai primintų apie tai, kad ji gimė laisvėje ir nepatyrė nei nacių Vokietijos, nei Sovietų režimo priespaudos.

Šis pasiūlymas grindžiamas keliais principais, kurie akcentuoja mūsų siekiamus šio memorialo sutvarkymo tikslus.

- Gerai sutvarkytas memorialas pozityviai nuteikia tą kartą, kuri atmena jame įamžintus dalykus. Tik ypatingai paveikūs memorialai yra pajėgūs atlaikyti kartų kaitą.
- Kad memorialai ir pati vieta iš tikrųjų būtų paveiki, Panerių lankytojai turi suprasti, kas vyko šioje vietoje. Įvykių istoriją būtina pasakoti jaunajai kartai suprantama kalba, nes tik taip jame apsilankiusieji pajėgs suvokti, kas iš tiesų išreikšta memorialo paminkluose.
- Apsilankymas šioje kelių memorialų vietoje turi būti organizuotas. Lankytojai atvyksta į vieną vietą, todėl visos aukos, kurių atminimas yra čia įamžintas, turi būti istoriškai teisingai susietos tarpusavyje. Visas šios vietos kontekstas turi byloti apie ypatingą čia vykdytų žudynių pobūdį. Kaip kiekvieną asmenį suvokiame esant atskira individualybe, taip ir kiekvieną šios vietos istorinį paminklą reikėtų suprasti kaip atskirą viso memorialo elementą – savame istoriniame kontekste ir pagal atitinkamas savo charakteristikas.
- Informacijos ir turizmo centrą (muziejų), memorialus ir visus kitus istorinius šios vietos elementus turi sieti viena tvirta gija. Kad lankytojai, o ypač jaunoji karta, suprastų memorialų, kuriuos projektavo ir sukūrė ankstesnės kartos, prasmę, jiems reikia viską tinkamai paaiškinti, nes tokie memorialai būsimosios kartoms nieko nereikš tol, kol apie juos jie negaus informacijos ir tol, kol nesuvoks jų esmės.

Savo pasiūlymu siekiame įnešti *tvarkos ir logiškumo pojūtį* vietos plane ir sukurti „kelionę pažintiniu keliu“, kuria ir turėtų tapti apsilankymas šioje memorialinėje vietoje. Mes siekiame, kas įvairiausi šios vietos lankytojai, moksleiviai ir suaugusieji, lietuviai ir svečiai iš užsienio, išlikę gyvi įvykių liudininkai ir jų palikuonys bei visi kiti, kurie neturi jokio tiesioginio ryšio

su Panerių įvykiais, dalyvautų švietėjiška prasme informatyvioje ir emociškai kintančioje pažintinėje kelionėje.

Tačiau svarbiausias mūsų projekto tikslas – sutvarkyti visą memorialinę vietą ir kiekvieną atskirą jos elementą taip, kad viską jungtų viena bendra tema.

Nagrinėdami dabartinį Panerių memorialą, įžiūrėjome dvi skirtingas pasakojimo linijas.

Pagrindinė pasakojimo linija savaime yra pirminė istorija apie nuo 1941 m. liepos mėn. iki 1944 m. rugpjūčio mėn. vykusį masinį žmonių naikinimą ir kankinimus. Antrinė pasakojimo linija – istorija apie viską, kas vyko po žudynių ir kaip buvo dedamos pastangos visa tai įamžinti. Mūsų manymu, abi šias linijas būtina tinkamai perteikti šios vietos lankytojams, tam tikslui sukuriant vieningą ekspoziciją. Mūsų siekis – kaip galima mažiau pakeisti pačią memorialinę vietą. Tačiau tam, kad būtų galima sukurti nuoseklų istorinį pasakojimą bei įtikinamą visos vietos formą, reikėjo atlikti tam tikrus būtinus pakeitimus. Visa tai akivaizdžiausiai matysis žiūrint į mūsų siūlomą maršrutą, kuris pažymėtas memorialinės vietos plane ir kuris yra visa mūsų pasiūlymo esmė. Mes siūlome sukurti ypatingą maršrutą, kertantį visą memorialo vietą ir susiejantį visus Panerių memorialo elementus. Ypač rūpinamės, kad pagal mūsų siūlomą pertvarkymo planą, būtų iškirsta kaip galima mažiau medžių. Siekdami išplėsti lankytojams skirtas vietas, siūlome sutvarkyti tas zonas, kurios atsiveria iš dokumentuose pažymėtų istorinės svarbos vietų.

Masinių žudynių vietos

Kvietime teikti konkursinius pasiūlymus labai aiškia pabrėžta, kad „pagal judaizmą ir žydų papročius ši vieta priskirtina žydų palaikų laidojimo vietai.“ Kadangi esame įmonė, kuriai, vykdant įvairius savo darbus, ne kartą teko spręsti tokią svarbią problemą, esame labai jautrūs žydų įstatymams ir papročiams, ypač susijusiems su kapavietėmis bei žmonių palaikais. Turime ilgalaikę tokių problemų sprendimo patirtį, o pertvarkydami į Panerius panašias vietas, sėkmingai dirbome ir su vyriausiais rabinais. Mūsų siūlymas pakeisti per memorialinę vietą einančio centrinio kelio konfigūraciją yra pagrįstas dirvožemio tyrimų ir būtinų tiriamųjų kasinėjimų, kurie atlikti vietinei rabinų valdžiai globojant ir taip siekiant užtikrinti, kad siūlomas projektas niekaip nepažeis daugelio aukų puoselėtų tradicijų ir jų palikuonių puoselėjamų vertybių, rezultatais. Parenkant Turizmo ir informacijos centro (Muziejaus) patalpos vietą, vadovaujamasi būtent šia nuostata.

Be to, papildomai sužinojome, kad kasmet, ypač pasibaigus žiemai, į paviršių nuolat iškyla žmonių palaikų liekanos, t. y. kaulai. Todėl numatėme naują vietą kapavietei, kurios vieta irgi būtų įtraukta į mūsų siūlomą maršrutą ir kurioje būtų perlaidojamos dėl natūralių geologinių procesų į paviršių iškilusios, taip pat tęsiant tyrinėjimus, pavyzdžiui, atliekant lavonų degintojų tunelio archeologinius kasinėjimus, rastos žmonių palaikų liekanos.

Jungianti Panerių memorialo tema

Visą Panerių memorialą jungianti tema – tai frazė iš Biblijos „Raudų miškas“. Tinkamai iš Raudų knygos – vienos iš penkių Senojo Testamento knygų – pasirinktos raudos Biblijos kanone yra vienas tragiškiausių sugriovimo pavaizdavimo būdų. Raudų knyga yra tokia svarbi, kad pagal žydų tradiciją ji skaitoma kasmet hebrajų kalendoriaus Av mėnesio devintą dieną (kuri būna vasarą) – taip žydai pamini savo didįjį sielvartą dėl babiloniečių sugriautos Jeruzalės. Raudose, kurios yra būdingiausias žydų literatūrinės priemonės pavyzdys, pranašas Jeremijas nebyliam ir nematomam Dievui aprauda kančias, tekusias žydų tautai, nuolat kartodamas sielvartingą refreną „Kaip?“.

Mūsų pasiūlyme dėl Panerių memorialo sutvarkymo matyti, kad pagrindiniuose apsilankymo šiame memoriale taškuose mes naudojame toliau pateiktas citatas iš Raudų knygos. Nors visa tai bus išsamiam mūsų pasiūlymo aprašyme, tačiau minėtas citatas pateikiame ir šiame dokumente.

Raudų knyga I:16

Dėl šių dalykų aš verkiu, mano akys plūsta ašaromis. Toli nuo manęs, kas galėtų paguosti ir atgaivinti mano dvasią. Mano vaikai bejėgiai, nes priešas nugalėjo.

Raudų knyga III

52 Mano priešai be jokios priežasties sugavo mane kilpa kaip paukštį.

53 Jie įstūmė mane gyvą į duobę, užvertė ant manęs akmenis.

54 Vandenyis tvino man virš galvos, ir aš tariau: „Man galas!“

55 Šaukiausi tavo vardo, VIEŠPATIE, iš duobės gelmių.

Leiskite siūlomą memorialinės vietos planą jums pateikti „ekskursijos“ po numatomą planą forma, sustojant prie kiekvienos ekspozicijos vietos pagal plane surašytą seką. Norėtume pasiūlyti šį paaiškinimą skaityti kartu žiūrint į memorialinės vietos planą, nes visų dalių, kuriose pateikiame išsamų tam tikros memorialo dalies aprašymą, antraštėse irgi naudosime tame plane naudojamą numeraciją. Kitame puslapyje pateiktas memorialinės vietos planas A4 formato puslapyje, tačiau rekomenduotume žiūrėti didesnę versiją, kuri galėtų būti rodoma pre projektorių.

raudų miškas

forest of tears

Atvykimas į vietą

Patirtis mus pamokė, kad rengiant apsilankymus autentiškų įvykių vietoje, nieko nėra svarbesnio už tinkamą įvadinę dalį ir kontekstą.

Apsilankantys moksleiviai, kurie yra mūsų svarbiausia auditorija, turi būti pasirengę tam, ką pamatys šioje vietoje. Kaip iškalbingai medžiagoje, kurią jūs pateikėte konkurso dokumentų pakete, teigia Aušvico-Birkenau valstybinio muziejaus direktorius dr. Piotr M.A. Cywiński,

„Paneriai yra labai autentiška vieta... Tikslas būtų toks: padaryti, kad autentiškus dalykus būtų galima perskaityti, nes *jei autentiškumo neišmanoma perskaityti*, jis nebūtinai kalba pats už save. Švietėjiška veikla, kuri vykdoma atminties įamžinimo vietoje, reiškia gerokai daugiau nei valanda ar netgi dvi tam pačiam dalykui skirtų paskaitų auditorijoje valandos. Gyvoji atmintis yra tai, kas matoma atminties įamžinimo vietoje. Prisiminimai gyvi, nes šios vietos aplankyti atvyksta jaunimo grupės... Reikėtų pradėti nuo mokyklų ir švietėjiškos veiklos, nes tik apsilankymas suteikia dalykui prasmę. Svarbiausia – jaunimas ir mokyklos. Būtent jie yra ta grupė, kuriems norime visa tai papasakoti. Šiukščiai kalbant, aukoms lavintis nebereikia, tačiau savo vaikus turime lavinti.“ (Mūsų išskirta pasvirusiu šriftu).

Būtent dėl šių priežasčių reikia, kad mūsų moksleiviai savo pažintinę ekskursiją pradėtų nuo Turizmo ir informacijos centro (muziejaus), kuris turi būti patogioje vietoje, šalia pagrindinės automobilių stovėjimo aikštelės ir įėjimo į memorialo vietą. Prieš įeidami į pačią memorialo vietą, moksleiviai turės galimybę išgirsti išsamų ir autoritetingo asmens išdėstytą įžanginį pasakojimą ne tik apie šios vietos istoriją, bet ir apie jos vietą bendresnėje Holokausto istorijoje. Prieš pradėdant kelionę pėsčiomis į žudynių vietas, tokia pateikiama informacija galima tinkamai paveikti ir lankytojų protus, ir jų emocijas.

1 – Lankytojų centras (muziejus)

Pastatas yra apskritos formos. Pagrindinės jo medžiagos – betonas, stiklas ir COR-TEN markės plienas, kuris yra vyraujanti šio pastato medžiaga ir stulbina lankytojus savo struktūra bei savybėmis. Šią plieno rūšį, kuri bus naudojama visame memoriale, pasirinkome ne tik dėl jos ypatingo patvarumo (jai beveik nereikia priežiūros), bet daugiausia dėl jos išraiškingų estetinių savybių. COR-TEN plienas, kuris visame pasaulyje naudojamas tiek pastatams, tiek ir skulptūroms, pasižymi unikaliomis savybėmis: jis ne tik organiškai įsilieja į gamtinę aplinką, bet ir turi slėpiningą ypatybę – priklausomai nuo oro ir apšvietimo sąlygų, keičia savo išvaizdą. Manome, kad dėl žvirgžduotumo ir natūralaus grožio šį plieną ypač tiktų panaudoti kaip pagrindinę medžiagą visame memoriale, o ypatingai – Turizmo ir informacijos centre (muziejuje).

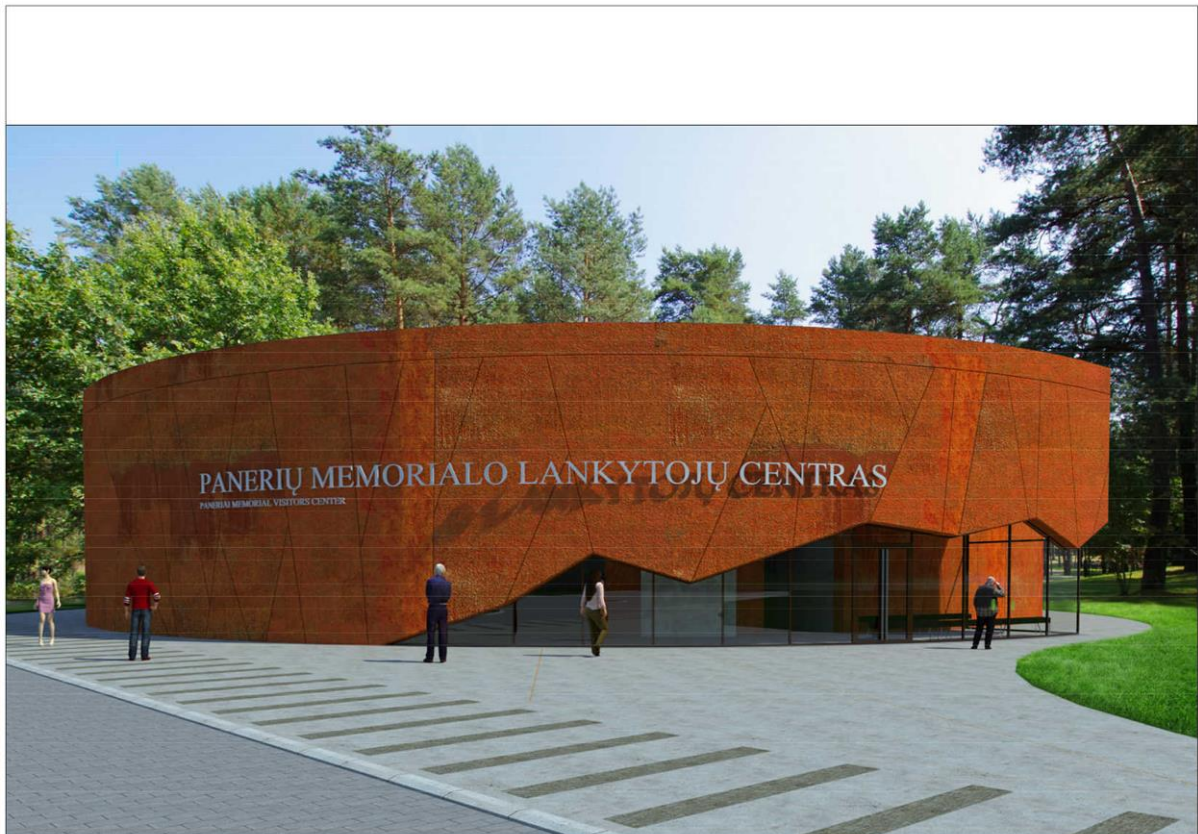
Pastatas atitinka visus jam keliamus reikalavimus, kurie nurodyti konkurso dokumentuose (tai matyti iš pateiktų brėžinių). Architektūrinis sprendimas yra toks, kad pastatą galima išplėsti tiek, kiek reikia pagal programą ir nustatytos zonos ribose. Pagrindinė pirmojo aukšto erdvė padalinta į dvi atskiras pusapskritimio formos sales. **Pirmoji salė – amfiteatras**, kuriame bus demonstruojama filmuota medžiaga, o **antroji salė** skirta **ekspozicijai**.

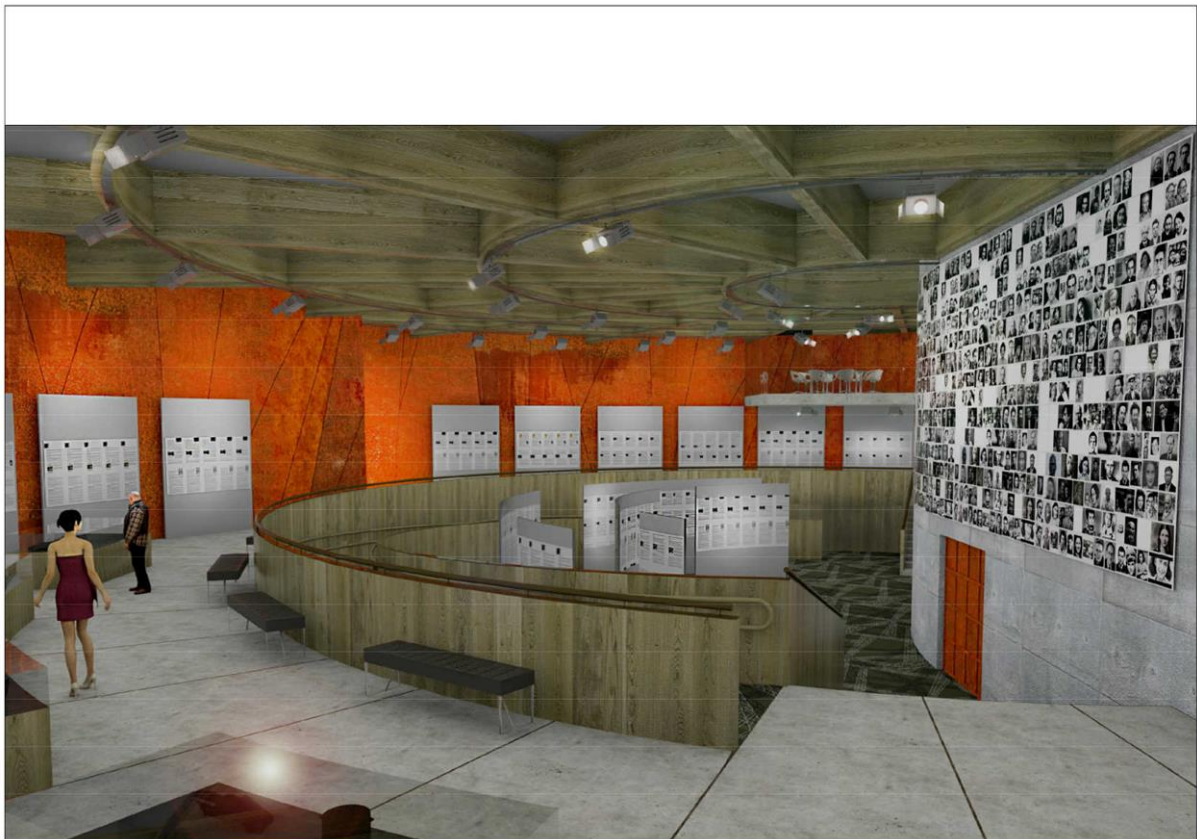
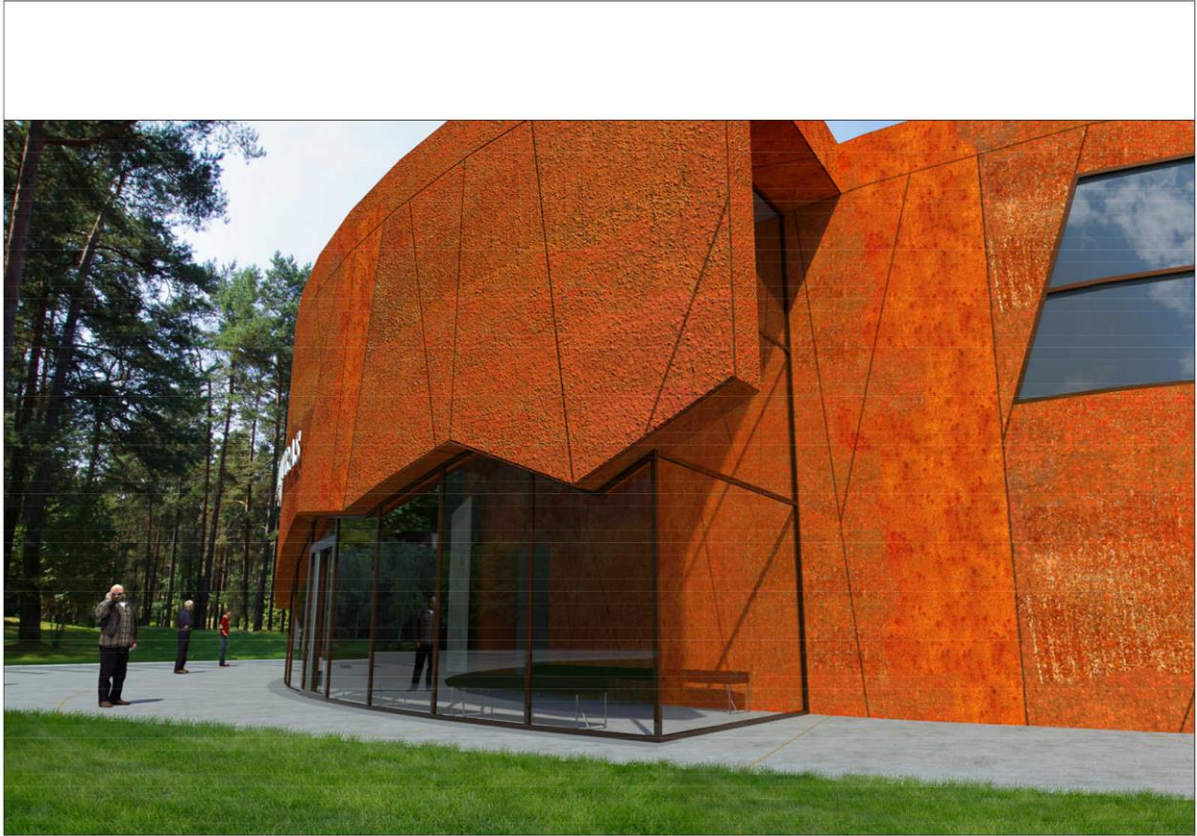
Atsižvelgiant į tai, kad į Panerių memorialo vietą lankytojai dažnai atvyksta po ilgos kelionės, pastato viduje, iš karto prie įėjimo, bus įrengti sanitariniai mazgai. Toliau eidami lankytojai pateks į filmuotai medžiagai rodyti skirtą amfiteatrą. Čia jie išgirs įžanginę memorialo direktoriaus arba gido informaciją apie ekskursijos pobūdį, trukmę ir apie tai, ko gali tikėtis šio

apsilankymo metu. Po tokios įžangos šviesos bus pritemdomos ir lankytojams demonstruojamas 10–15 min. trukmės originalus pažintinis filmas, kuriame daugiausia dėmesio skiriama istorijai ir įvykiams Paneriuose Antrojo pasaulinio karo bei Holokausto įvykių kontekste. Filmas, kuris turėtų suteikti galimybę pažvelgti, kaip gyveno žydai iki Vokietijos invazijos, tuo pačiu leis lankytojams ne tik geriau suvokti įvykdyto nusikaltimo mastą, bet ir suprasti sunaikintos bendruomenės ypatumus bei jos kultūrą. Pasibaigus filmui, lankytojų grupė pereis į antrąją salę, kurioje bus įrengta svarbių dokumentų ir istorinių eksponatų paroda. Be to, šioje salėje sąveikiomis priemonėmis bus pateikiama Panerių ir Vilniaus istorija, ypatingą dėmesį skiriant pasakojimams apie atskirus asmenis ir tiesiogiai su įvykiais Paneriuose susijusių žmonių liudijimams.

Mes turime plataus masto muziejų, turizmo ir informacijos centrų bei pilnametražių ir trumpametražių dokumentinių filmų kūrimo patirtį. Mūsų darbų pripažinimą liudija pelnyti „Academy“, „Emmy“ bei kitokie apdovanojimai.

Peržiūrėję filmuotą medžiagą ir susipažinę su salės ekspozicija, lankytojai jau bus pasirengę pamatyti, kaip atrodo autentiška žudynių vieta. Kiekvienas moksleivis (lankytojas) gaus vietos žemėlapi (lankstinuką), kuriame bus pažymėti ir trumpai paaiškinti visi lauko ekspozicijos elementai. Rekomenduotume šį lankstinuką sudaryti taip, kad lankytojai norėtų jį pasilikti kaip atminimo dovaną, kuri jiems primintų apsilankymą Panerių memoriale.

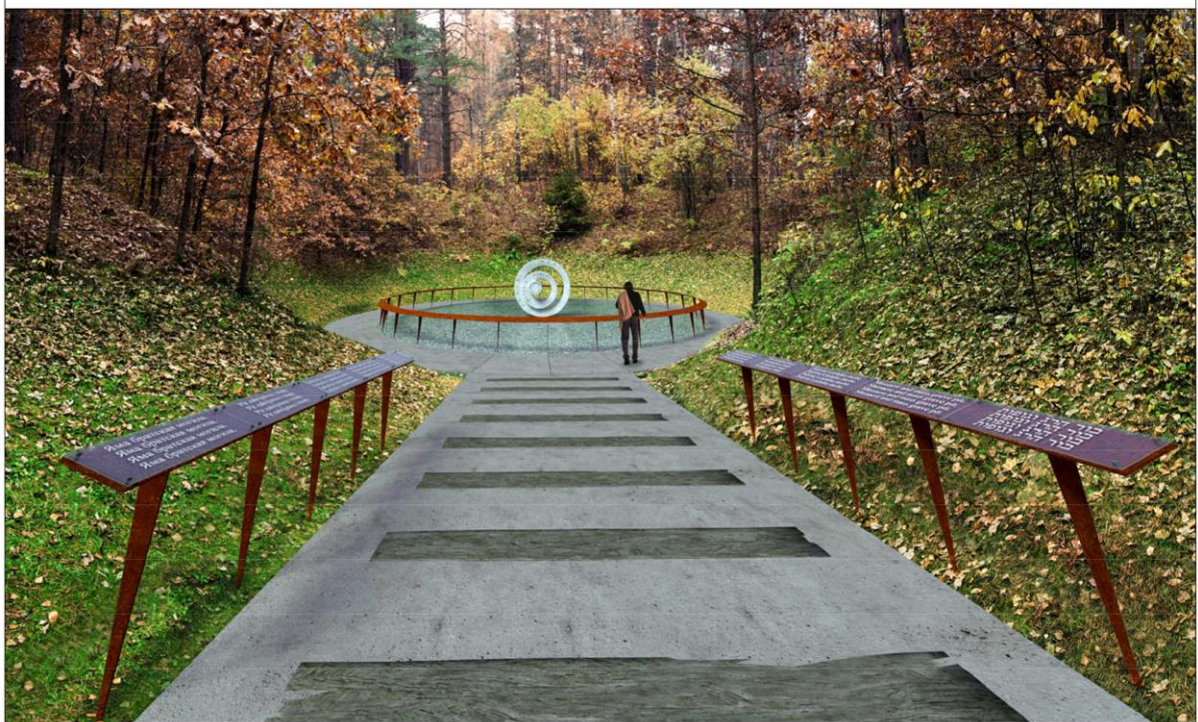

2 - Kuro tiekimo kanalas

Liudininkų teigimu, daugelis į Panerius atvartų aukų buvo prievarta varomos į prie įėjimo buvusį seną degalų tiekimo kanalą. Tuo siekta suvaldyti minią, o paskui, suskirsčius į mažesnes grupes, nukreipti į juos į egzekucijos vietą. Kadangi degalų tiekimo kanalas buvo pati pradžia, kitaip tariant, daugeliui aukų – pabaigos pradžia, mes numatome iškirsti medžius, kurie dabar užstoja kanalą, ir sukurti pirmąjį „taką“, kuris aiškinaisiais ženklais būtų pažymėtas ir ant improvizuotų turėklų su informacinėmis lentelėmis.

3 - Memorialinis takas

Memorialinis takas, kuris prasideda priešais Turizmo ir informacijos centrą (muziejų) ir kuris paskui veda lankytojus per visą memorialo vietą, bus nutiestas iš cementinio pagrindo, į kurį bus išpaustos slėgiu apdoroto medžio lentos, savo išvaizda panašios į rastus, kurie kadaise būdavo naudojami geležinkelio pabėgiams. Takas yra žemės aukštyje, todėl jokių turėklų nereikės. Tačiau kadangi šis takas eina per istorines vietas, bus įrengti improvizuoti turėklai su informacinėmis lentelėmis, kuriose bus galima pateikti tekstinius paaiškinimus. Tokie improvizuoti turėklai su informacinėmis lentelėmis reiškia, kad jokie informaciniai skydai neužgoš jokių memorialinės vietos vaizdų, o tekstą nebus sunku perskaityti. Be to, į tekstą bus galima pakartoti tam tikrais intervalais, kad išsiskirsčiusi ekskursantų grupė tą patį tekstą galėtų skaityti skirtingose vietose. Tekstas bus išgraviruotas lazeriu, iš kitos informacinės lentelės pusės, kuri savo ruožtu bus įtvirtinta COR-TEN plieno karkase. Taip įmontuotos lentelės tarnaus ilgiau, o tekstą bus galima perskaityti esant bet kokioms apšvietimo ir oro sąlygoms. Sprendimas dėl galutinio šrifto ir galutinės teksto redakcijos bus priimtas kartu su memorialinės vietos administracija ir perkančiąja organizacija. Galiausiai, atitinkamais intervalais palei memorialinį taką bus įrengti suolai, kad taku einantys pavieniai lankytojai ir grupės galėtų atsisėsti, pailsėti, pamąstyti ir pasikalbėti.

4 - Skulptūra „Rankų plovimas“

Skulptūra, kuri bus pastatyta prie įėjimo (ir tuo pačiu – prie išėjimo) į tikrąją memorialinės vietos zoną, bus pagaminta iš COR-TEN markės plieno. Skulptūros centre – lengvas vandens elementas. Pagal žydų ir daugelio kitų tautų tradiciją priimta įeinant iš kapinės ir iš jų išinant nusiplauti rankas. Tai – dvasinio apšalymo ženklas ir gyvybės patvirtinimo ritualas prieš susidūrimą su mirtimi ir po to. Mūsų, kaip muziejų projektuotojų patirtis rodo, kad elementų, kurie skatintų veiksmus, kuriuos atliktų visi lankytojai, buvimas yra labai veiksmingas vietos ir jos reikšmės sujungimo būdas. Ant skulptūros viršaus bus iškaltas tekstas iš Biblijos, kurį jau minėjome šio dokumento įžangoje:

„. . . mano akys plūsta ašaromis. Toli nuo manęs, kas galėtų paguosti ir atgaivinti mano dvasią. . .” *Raudų knyga I:16*

Ką reiškia rankų panardinimo į vandenį ritualas, bus užrašyta ant skulptūros priekinėje dalyje įtaisytų stiklo plokščių.

Skulptūra rezonuoja su pačiu plovimo veiksmu; ji yra ir užuomina į citatoje iš „*Raudų knygos*“ aprašyto raudotojo ašaras.

Žiūrint nuo skulptūros „Rankų plovimas“, kuri yra aukščiausias memorialinės vietos taškas, bus matomas siūlomas amfiteatras, supantis centrinį Žydų memorialą. Citata „Dėl šių dalykų aš verkiu...“, kuri yra mūsų siūlymo temos leitmotyvas, irgi bus iškalta ant šitos sienos ir lengvai įskaitoma. Siekiama, kad šie du vienodi elementai vizualiai jungtų vietovę, jie bus ir tos pačios ašies lygmenyje, ir pagaminti iš tokios pat medžiagos. Išsamesnis paaiškinimas apie šį elementą ir jo sudedamąsias dalis bus pateiktas tada, kai pasieksime Memorialinio tako 24 –ąjį

5 ir 5a – Lietuviškieji memorialai

Tiek nužudytiems lietuviams skirtas memorialas, tiek ir Lietuvos vietinės rinktinės kovotojų atminimo memorialas yra žudynių vietos ir kapavietės, kurios visiškai išsaugotos, o Memorialinis takas nukreiptas taip, kad eitų pro minėtas vietas. Memorialinės vietos plane matyti, kad prie tako įrengta dar viena informacinė aikštelė taip, kad būtų galima papildomai atkreipti dėmesį ir pateikti būtinus paaiškinimus bei pažymėti šią svarbią Tako dalį. Tokius Memorialinio tako papildymus vadiname informacinėmis aikštelėmis, nes jos yra nedidelės zonos, kuriose visas dėmesys skirtas konkrečiam elementui arba kryptčiai ir kuriose pateikta daugiau aiškinamųjų ženklų.

6 ir 6a – Raudonosios Armijos memorialas

Po to Memorialinis takas kerta vietovę, kurioje iškastose duobėse buvo laikomi Raudonosios Armijos karo belaisviai, taip pat jų žudynių vietas ir jų kapavietes. Prie Tako bus įrengta informacinė aikštelė, kuri leis papildomai atkreipti dėmesį į paminklą ir suprasti, kas įvyko šioje vietoje, ir sužinoti paminklo istoriją.

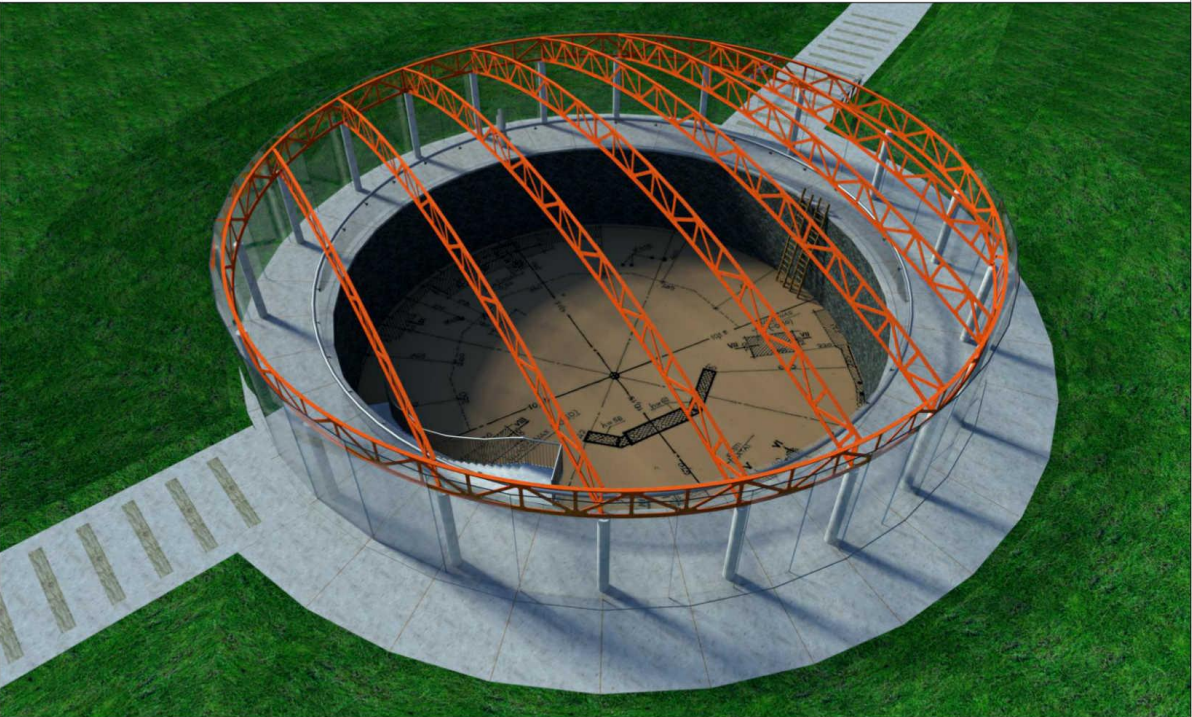
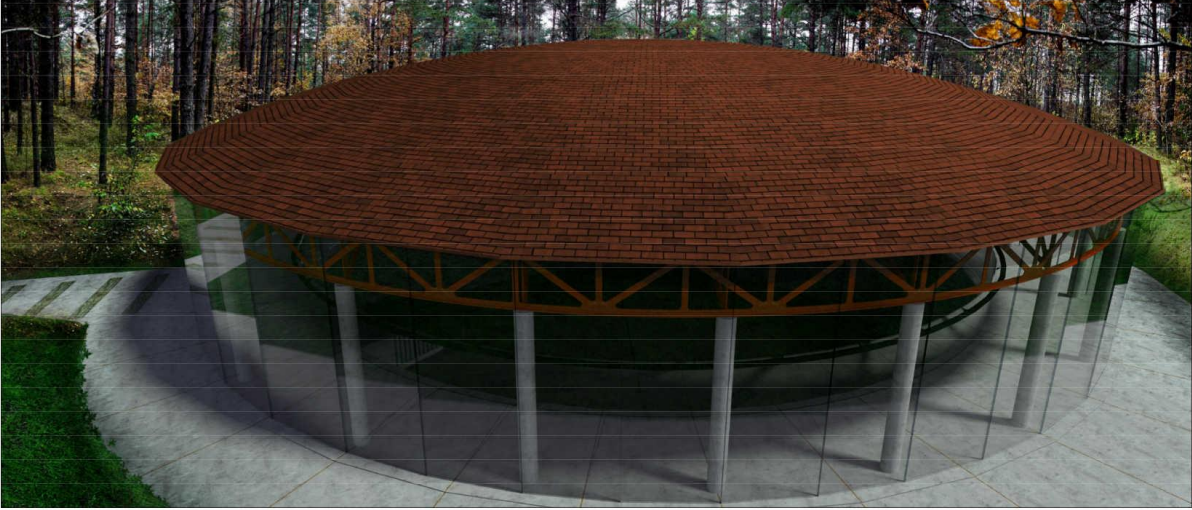
7 - Lavonų deginimo aikštelė

Šioje ekskursijos vietoje lankytojų grupei bus papasakota viena šurpiausių Holokausto istorijų. Kadangi konkursinių darbų vertinimo komisija šią vietą labai gerai žino, manome, kad čia apžvelgti istorinius faktus nėra būtina. Šią vietą daug kartų tyrinėjo mokslininkai, istorikai, čia vykdyta nemažai archeologinių kasinėjimų. Kadangi žinome, kokia yra svarbi būtent ši vieta, su ja susiję dokumentiniai įrodymai ir atlikti archeologiniai kasinėjimai, tvirtai laikomės nuomonės, kad ši vieta ir turėtų būti svarbiausias pasakojimo momentas. Todėl siūlome šią aikštelę uždengti tokiu statiniu, kuris ne tik ją apsaugotų nuo gamtos sąlygų poveikio, bet ir leistų lankytojams nusileisti į pačią duobę ir iš arti išsiaiškinti, kas vyko šioje vietoje.

Vertinimo komisija gerai žino, kad anksčiau vykdytų kasinėjimų vieta (maždaug metro nuo dabartinio lygio gylyje) buvo užkonservuota todėl, kad nesugebėta tinkamai ją apsaugoti. Siūlome kasinėjimus atnaujinti, ant išlikusių liekanų atkurti akmeninę sieną, kuri po karo buvo nugriauta; ten, kur įmanoma, ant dugno įrengti platformas, kurios sudarytų galimybę lankytojams pasivaikščioti po šią bauginančią zoną, bei sukurti ekspozicijoms skirtas zonas, kurios iliustruotų lavonų deginimo aikštelės istoriją.

Kaip matyti vaizdinėje medžiagoje, siūlome sukurti uždara šiluminę aplinką, tam tikslui pastatant stiklo sienų su plieno stogu statinį, po kurio stogu ir atsidurtų ši aikštelė. Esame tikri, kad padedami muziejaus vadovybės ir mokslininkų, šioje zonoje sukursime prasmingą ekspoziciją.

Būtina dar kartą priminti, kad atsižvelgiant į tai, jog muziejuje (turizmo ir informacijos centre) bus pasakojama apie lavonų deginimą ir šį darbą atlikusius žmones, lankytojai į šią vietą atvyks jau šiek tiek suprasdami ir tų žmonių vykdytą užduotį, ir jų asmeninio gyvenimo istoriją.

8 ir 9 – Lavonų degintojų tunelis ir kopėčių kopija

Išėjęs iš Lavonų deginimo aikštelės, lankytojas tęs ekskursiją toliau Memorialiniu taku ir pasieks kitą informacinę aikštelę, esančią toje vietoje, kur, kaip manoma, yra tunelio, kurį iš duobės iškasė ir kuriuo bandė pabėgti lavonų degintojai, anga. Kitas dalykas, kurį siūlome perkelti į kitą vietą, yra kopėčių, kurias lavonų degintojai naudodavo atkasdami deginimui įvairiose duobėse užkastus kūnus, kopija. Nors ir nebūdamas originalus artefaktas, kopėčios yra vizualiai dėmesį patraukiantis elementas, leidžiantis geriau suprasti tų žmonių vykdytos užduoties, kuriai jos ir buvo specialiai padarytos, siaubingumą.

10 - Masinių žudynių vieta ir masinės kapavietės

Šioje memorialo kelio vietoje lankytojams pirmiausia siūloma susipažinti su šiurpių žudynių vieta ir masinėmis kapavietėmis. Pagal mūsų planą visos trys kapavietės (vietos plane pažymėtos numeriais 10, 13 ir 17) turėtų būti sutvarkytos panašiai. Būtent pažinimas bei kartojimas ir yra svarbiausia šviečiamojo darbo dalis.

Ypač svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad savo pasiūlyme akcentuojame, jog būtina ne tik pripažinti, jog Paneriai iš tikrųjų yra viena didelė žmonių palaidojimo vieta arba masinė kapavietė, bet kad reikia ir oriai pagerbti šioje masinėje kapavietėje atgulusių žmonių atminimą, atkuriant tradicinių kapinių elementus. Svarbiausiu elementu būtų paminklinis akmuo ir antkapio įrašas. Toks elementas padėtų mums įgyvendinti vieną svarbiausių Holokausto įamžinimo tikslų – „išsaugoti kiekvieno žmogaus atminimą.“

Kadangi nustatyti kiekvieno palaidoto asmens tapatybę nėra galimybės, žuvusiųjų vardus galime įamžinti simboliškai. Pastatydami paminklinį akmenį prie kiekvienos kapavietės, ją galime simboliškai paversti oreniu kapu. Nuo pat bibliinių laikų žydai laikėsi papročio ant kapo pastatyti paminką arba antkapį. Pirmasis Biblijoje paminėtas antkapis yra *matzevah* („paminklinis akmuo“), kurį Jokūbas pastatė ant Rachelės kapo (35:20). *Matzeva* išreiškia pagarbą mirusiajam ir tuo pačiu gyviems artimiesiems ir būsimosioms kartoms primena apie mirusįjį.

Paprastai laikomasi papročio ant akmens iškalti hebrajų abėcėlės raide “תנצבה” [TNZBH]

Mūsų sumanymas – prie kiekvienos masinės kapavietės pastatyti paminklinius akmenis, taip pagerbiant čia nužudytus žmones ir atgaivinant jų prisiminimą. Mes siekiame, kad memorialas sukurtų stipresnę čia nužudytų bei kapavietėse užkastų žmonių ir būsimųjų kartų ryšį, t. y. siekiame sustiprinti gyvąją atmintį ir tuo pačiu užtikrinti, kad visų nužudytų aukų atminimas išliktų amžinai gyvas.

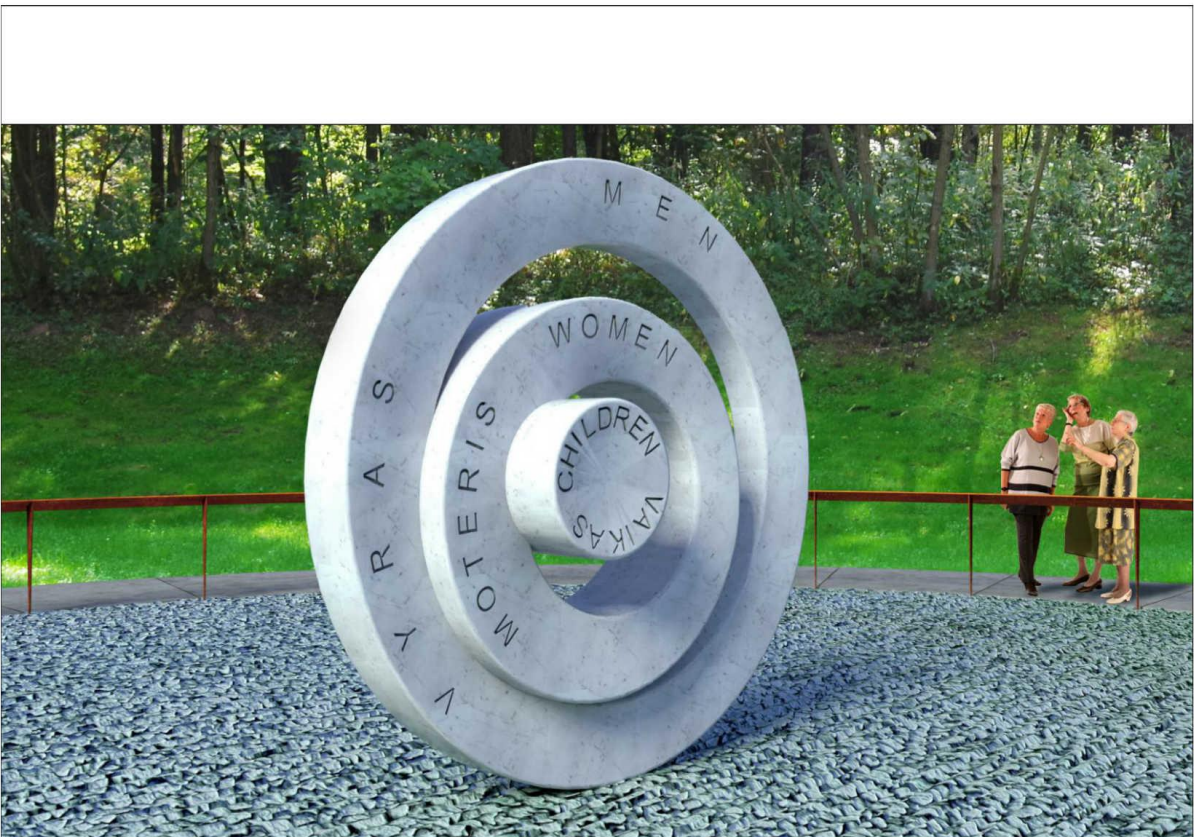
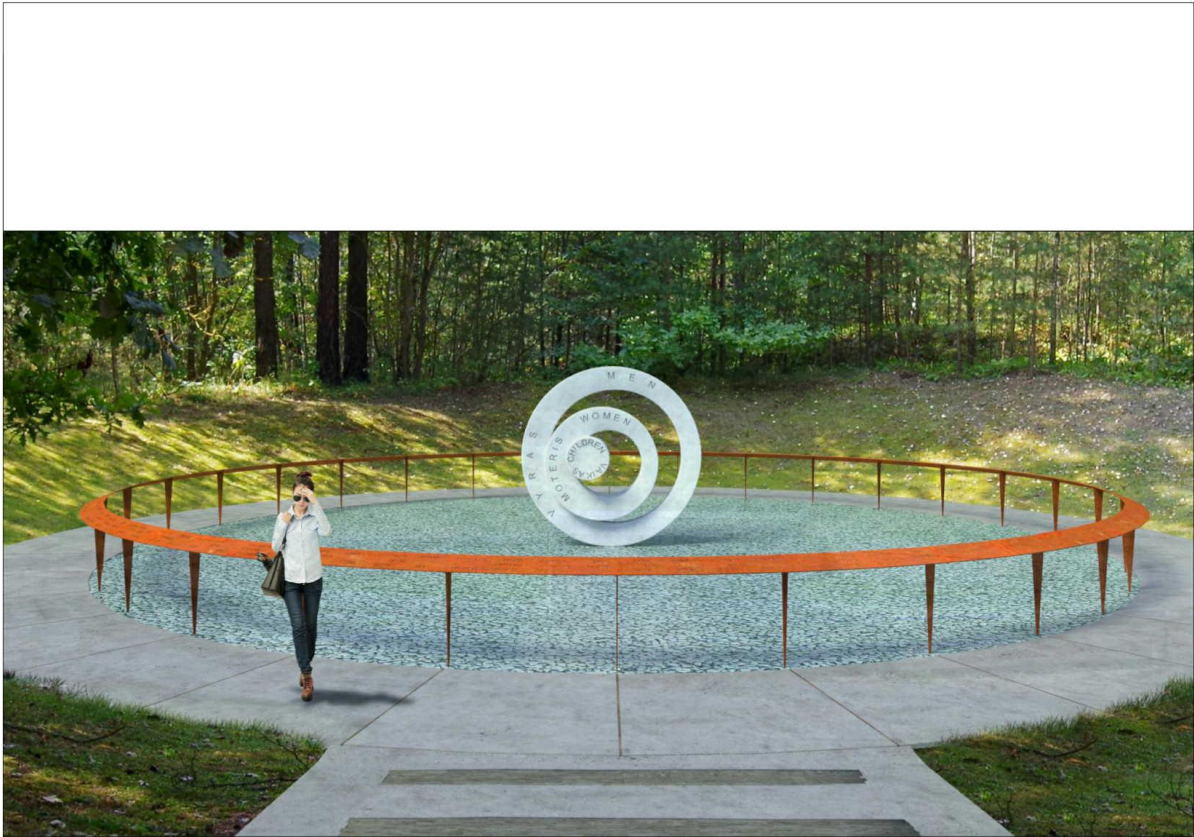
Siekiant įgyvendinti tris mintėtus paaiškinimus, yra trys pagrindiniai elementai, kuriais siūlome pažymėti tokias duobes.

Pirmasis – tai antkapis arba *matzevah*. Mūsų projektas prašyte prašosi, kad būtų akmeninis antkapis, suformuotas iš trijų persipynusių žiedų. Viena siaubingiausių skiriamųjų Panerių žudynių ypatybių yra ta, kad kitaip nei kitose žudynių vietose, Paneriuose vyrai, moterys ir vaikai buvo žudomi kartu, nesirenkant. Ant kiekvieno mūsų siūlomo antkapio žiedo mūsų pasirinktomis kalbomis bus užrašyta: VYRAI, MOTERYS, VAIKAI, o viršuje – akrostichas „Tebūnie jo (jos) siela įrišta į gyvybės mazgą.“

Po antkapio ir duobės viršutiniam dirvožemio sluoksniui uždengti siūlome naudoti stambias pilkšvos ir žalios spalvos grūdinto stiklo nuolaužas. Faktiškai visos nuolaužos yra iš stiklo (žr. iliustraciją). Būdamos skirtingų formų, jos primena, kad kiekvienas duobėje palaidotas asmuo yra atskira individualybė. Palietus saulės spinduliui, stiklo nuolaužos ima spindėti, o lietaus lašai nuo jų nuteka ašarų upeliukais. Stiklas – tai ir šalutinis Panerių smėlio, kuris, deginant aukas, susimaišė su jų kūnais, produktas. Tai ir fizinė naikinimo metafora.

Baigiamasis elementas – tai iš COR-TEN plieno pagaminti visu perimetru supantys duobę improvizuoti turėklai, ant kurių įrengtos informacinės lentelės. Lentelėse lazeriu bus išgraviruoti visų žydų, kuriuos žinome pagal Vilniaus žydų bendruomenės registro įrašus, vardai arba Paneriuose nužudytų žydų vardai, kuriuos pateikė Yad Vashem. Kadangi istorine prasme turime būti tikslūs, pavardžių nerašysime, tačiau simboliškai atkursime bet kokius asmens tapatybės ženklus, kuriuos galime įrašyti antkapio aukoms atminti įrašė.

Einant prie duobės (-ių), minėti improvizuoti turėklai su informacinėmis lentelėmis bus įrengti iš abiejų memorialinio tako pusių ir pasakos šių duobių istoriją.

11- Sovietų duobė

Dabar jau gerai žinoma, kad šią duobę, kuri yra didžiausia šioje vietovėje, iškasė sovietų valdžia 1953 m. Žmonės kalba, kad tiesiant naują geležinkelį, sovietai užkliudė dar vieną duobę su žmonių palaikų ir pelenų likučiais. Nesugebėdami ar nenorėdami nukreipti geležinkelio bėgių kita kryptimi, jie iškasė šią „netikrą“ duobę toje vietovėje, kur buvo kitos jau žinomos ir pažymėtos duobės. Šiuo metu daug spėliojimų kilo dėl to, ar palaikai iš tikrųjų buvo perkelti. Mūsų manymu, siekiant kartą ir visam laikui patvirtinti arba atmesti tokius spėliojimus, būtina atlikti dirvožemio mėginių tyrimus. Jei mėginiai aiškiai rodytų, kad yra žmonių palaikų likučių, tokiu atveju siūlytume šią duobę tvarkyti taip pat, kaip ir pažymėtas 10, 13 ir 17 numeriu. Jei ne, tikrai manytume, kad duobę reikėtų užversti žemėmis ir užsėti žole. Palikdami ją kaip autentišką duobę, labai pakenktume visos memorialinės vietos tikrumui. Taigi, būtent dėl tokių spėliojimų šios duobės autentiškumo klausimu esame tos nuomonės, kad reikėtų išsaugoti šios zonos vientisumą ir kaip galima daugiau išsiaiškinti, reikėtų papasakoti tikrąją jos istoriją. Duobę būtų galima apjuosti improvizuotais turėklais, ant kurių įrengiamos atitinkamos informacinės lentelės.

12 - Deginimo duobės

Primityviuose žemėlapiuose, kurie buvo nupiešti ranka iš karto, kai karui baigiantis į šias teritorijas įžengė sovietų armija, matyti deginimo vietas, kuriose lavonų degintojai atlikdavo šiurpų jiems pavestą darbą – atkasti kūnus ir juos sudeginti, taip užmaskuojant žudynių pėdsakus. Kadangi turime tik labai bendro pobūdžio žinių apie tai, kur visa tai vyko, o laikui bėgant apanglėję palaikų likučiai buvo sunaikinti, siūlome tik bendro pobūdžio informacines

aikšteles, kuriose irgi būtų įrengti improvizuoti turėklai su informacinėmis lentelėmis, paaiškinančiomis, kas vyko šiuose miškuose. Praplečiant memorialinės zonos ribas nuo Memorialinio tako, čia bus iškirsti medžiai.

13 – Masinių žudynių vieta ir kapavietė

Šiuo atveju reikėtų žiūrėti anksčiau aprašytą 10-ąjį objektą. Visos trys masinės kapavietės bus tvarkomos panašiai. Tačiau antkapiai šiek tiek skirsis, nors visų idėja bus bendra – trys persipynę žiedai. Ant improvizuotų turėklų esančiose informacinėse lentelėse bus lazeriu išgraviruoti įvairių žmonių vardai.

14 – Deginimo duobės

Žr. 12-ojo objekto aprašymą. Ši vieta bus sutvarkyta panašiai.

15 – Neseniai atrastų palaikų kapavietė

Įžangoje minėjome, kad žinome apie tai, jog kasmet, ypač po žiemos, nuolat į paviršių iškyla žmonių palaikų likučiai, t. y. kaulai. Tokio reiškinio pasekmėm tvarkyti siūlome įrengti naują kapavietę, kuri būtų šiame Memorialinio tako taške ir kuri būtų naudojama bet kokioms dėl vykstančių geologinių procesų atsiradusioms ir bet kokioms kitoms palaikų liekanoms, kurios galėtų atsirasti atliekant kasinėjimus ateityje, perlaidoti (pavyzdžiui, tęsiant lavonų degintojų tunelio kasinėjimus). Dar kartą pakartojame, kad turime ilgalaikės tokių problemų sprendimo patirties ir pertvarkant į Panerius panašias memorialines vietas, esame sėkmingai dirbę su vyriausiais rabinais.

16 – Žudynių duobė ir kapavietė

Ši vieta yra maždaug toje vietoje, kuri apibraukta vietovės plane. Tai žudynių ir masinio laidojimo vieta, kurią sovietų valdžia atrado netrukus po to, kai užėmė šią teritoriją. Archeologinė teismo medicinos ekspertizė čia nebuvo vykdoma, todėl nurodyti tikslios kapavietės vietos negalime. Jei galėtume ją nustatyti, rekomenduotume Memorialinį taką nukreipti taip, kad jis pasiektų ir šią kapavietę, ir netgi ją tvarkyti taip, kaip numatyta tvarkyti 10, 13, 17 numeriais pažymėtas duobes.

17 – Masinių žudynių vieta ir kapavietė

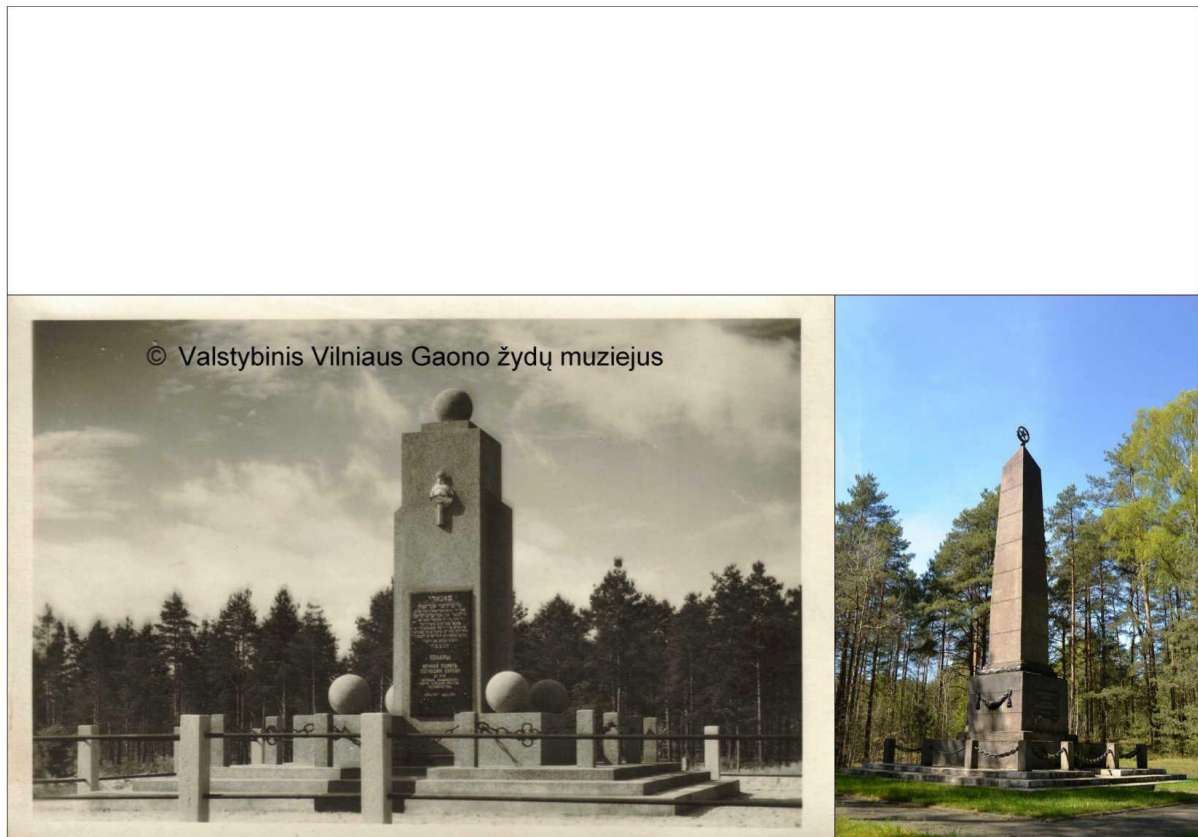
Žr. 10-uoju numeriu pažymėto objekto aprašymą. Visos trys masinių žudynių vietos ir kapavietės (pažymėtos 10, 13, 17 numeriais) bus tvarkomos panašiai. Tačiau antkapiai šiek tiek skirsis, nors visų idėja bus bendra – trys persipynę žiedai. Ant improvizuotų turėklų esančiose informacinėse lentelėse bus lazeriu išgraviruoti įvairių žmonių vardai.

18 – Aukų asmeninių daiktų saugojimo vieta

Pagal istorinius įrašus ir liudininkų parodymus duobėje, kuri pažymėta 18-uoju numeriu, buvo laikomos 3 plieninės kuro cisternos, kuriose angos buvo padarytos taip, kad jose būtų galima laikyti iš nelaimingųjų Panerių aukų atimtus daiktus. Šis Panerių metraščio skyrius ypač šiuropinantis dėl vadinamųjų „verslo kanalų“, kurie veikė tarp žudikų ir apylinkėje esančio Panerių miestelio. Visi šie „verslininkai“ pabėgo iš karto su besitraukiančia vokiečių armija, kai kurie vėliau galiausiai stojo prieš teisumą. Šioje vietoje bus pasakojamos įdomios istorijos bei eksponuojami dokumentiniai įrodymai.

19 – Originalaus žydų paminklo Panerių aukoms atminti vieta

Kaip teigia liudininkai ir išlikusios nuotraukos, baigiantis karui, likę gyvi žydų bendruomenės atstovai pastatė paminklą savo broliams, iš kurių 90 proc. buvo nužudyta Paneriuose. Tačiau 1948 m. sovietų valdžia šį paminklą nugriovė ir jo vietoje įrengė dabartinį memorialą, ištrindama viską, kas buvo siejama su Paneriuose nužudytais žydais, lietuviais bei lenkais. Memorialinis takas irgi eina per šią svarbią memorialinę vietą ir papasakos jos kilmės istoriją bei su ja siejamo istorinio revizionizmo pobūdį.

20 – Masinė kapavietė

Ši kapavietė yra maždaug toje vietoje, kuri apibraukta vietovės plane. Tai žudynių ir masinio laidojimo vieta, kurią sovietų valdžia atrado netrukus po to, kai užėmė šią teritoriją. Archeologinė teismo medicinos ekspertizė čia nebuvo vykdoma, todėl nurodyti tikslios kapavietės vietos negalime. Šiuo metu numatėme šiai vietai skirtą informacinę aikštelę, todėl bus galima nuodugniau nagrinėti pranešimus, kuriuos pateikė sovietų armija, įžengusi į šią teritoriją.

21- Žydų specialistų kapavietė

Memorialinio tako maršrutas eina ir pro Žydų specialistų memorialą, skirtą paskutinei žydų grupei, kuri turėjo būti nužudyta Paneriuose. Pasakojimas apie žydų specialistus šioje vietoje irgi bus pateiktas ant improvizuotų turėklų su informacinėmis lentelėmis.

22 - Dr. Hilaris Feigus kapas

Memorialinio tako maršrutas sudarytas taip, kad eitų ir pro dr. H. Feigus antkapinį paminklą. Iš dešimčių tūkstančių Paneriuose nužudytų žmonių jis yra vienintelis asmuo, kurio tapatybė nustatyta. Tai – ypatingai reikšmingas faktas. Istorija apie tai, kaip buvo nustatyta jo tapatybė, irgi gana patraukianti dėmesį, todėl ją reikėtų žinoti ir ji turėtų būti pateikta tiek muziejuje (Turizmo ir informacijos centre), tiek ir pačioje antkapinio paminklo vietoje.

23/24 - Menora Holokausto aukoms atminti (Memorialinis skveras)

1991 m. žydų bendruomenė bendromis jėgomis ėmėsi deramo memorialo statybos, kuriuo būtų pagerbtas Paneriuose nužudytųjų žydų atminimas. Viena svarbiausių aplinkybių yra ta, kad *užsakovas (perkančioji organizacija)* paprašė visus konkurso dalyvius savo pasiūlyme numatyti ceremonijoms ir renginiams skirtą erdvę, kurioje galėtų susirinkti ir patogiai dalyvauti keli šimtai (200–400) žmonių. Mūsų nuomone, pati geriausia vieta tokiai erdvei būtų aplink Menorą, kartu sukuriant ištisą Memorialinį skverą. Vaizdinėje medžiagoje matyti, kad mes sukūrėme nedidelį amfiteatrą, kuris supa fasadinę memorialo pusę. Taip visas memorialas tampa Paneriuose vykstančių ceremonijų ir renginių fonu. Lengvai pasiekiami ir matomi iš automobilių aikštelės, ši istoriškai prasminga ir vizualiai įspūdinga vieta natūraliai tinka tokiems susibūrimams rengti.

Panašiai šis taškas reiškia ir memorialinio kelio pabaigą (reikia paminėti, kad yra dar keli taškai, kuriuos lankytojai matys išvykdami iš memorialo, tačiau tikroji didelio apskritimo pabaiga yra būtent šis taškas). Į Memorialinį skverą atvykusios lankytojų (moksleivių) grupės susėda ant suolų. Baigiamąją kalbą pasako grupės vadovas, paskatindamas lankytojus (moksleivius) pasidalinti savo mintimis ir jausmais.

4 dalyje paminėta, kad ant užpakalinės amfiteatro sienos 4–6 kalbomis bus iškalta citata iš Biblijos:

„Dėl jų aš verkiu,

mano akys plūsta ašaromis.

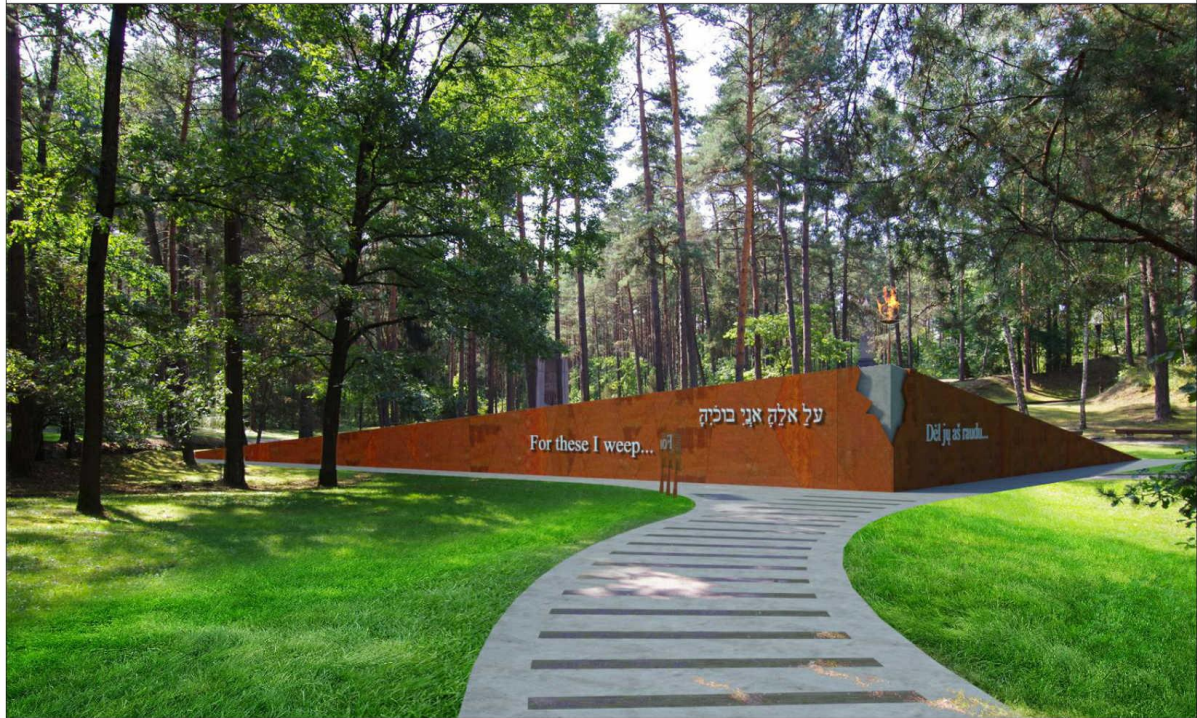
Toli nuo manęs, kas galėtų paguosti

ir atgaivinti mano dvasią.

Mano vaikai bejėgiai,

nes priešas nugalėjo.“

Raudų knyga I:16

24a - Amžinoji ugnis

Amžinoji ugnis yra daugelio žydų tradicijų atributas. Reiškianti amžiną Dievo buvimą, netgi tamsiausioje aplinkoje ji yra galingas tikėjimo ir vilties simbolis. Manome, kad būtų gražu, jei toks elementas būtų įrengtas ant amfiteatro sienos viršūnės. Kaip minėjome anksčiau, ji matytųsi nuo pat įėjimo į memorialinę vietą ir būnant prie skulptūros „Rankų plovimas“, taip lankytojo vizualiniame plane skelbdama ir ugnį, ir vandenį.

Išėjus iš Memorialinio skvero, Memorialinis takas nuves lankytojus prie paskutiniųjų istorinių Panerių vietų.

25 - Senasis memorialinis paminklas

Vienas iš originaliųjų Panerių memorialinių paminklų šiuo metu yra automobilių stovėjimo aikštelės teritorijoje. Kadangi paminklas pagamintas ir pastatytas ... , o jo autorius, ant jo buvo nurodyta tik bendro pobūdžio informacija. 1991 m. žydų bendruomenė paminklą pertvarkė, perpjaudama jį į dvi dalis ir viduryje įstatydama paminklinį akmenį, pažymintį ir žydų aukų Paneriuose atminimą. Kaip paskesnės Panerių istorijos artefaktą šį paminklą siūlome perkelti prie senojo kelio į Kauną, nes pro čia važiuos ir lankytojų grupės į lenkų memorialą.

26- Memorialas Armija Krajova kovotojams ir Paneriuose nužudytiems lenkams

Tai – svarbus lankytinas objektas daugeliui į Panerius atvykstančių lenkų. Mes norėtume šią svarbią zoną praplėsti paaiškinimais visomis svarbiomis kalbomis, siekdami memorialo lankytojams papasakoti api lenkų partizanų ir Paneriuose žuvusių aukų vaidmenį.

27- Enzio Jagomasto ir jo šeimos narių nužudymo vieta bei kapavietė

Apie šią nepaprastai įdomią vietą, kuri susijusi su nedaugeliui žinoma Enzio Jagomasto istorija, būtina išsamiai papasakoti. Kadangi šiuo metu ji yra už geležinkelio linijos, per kurią nėra saugaus perėjimo moksleivių grupėms, pirmiausia rekomenduojame šį memorialą perkelti į kitą geležinkelio linijos pusę. Jei būtų manoma, kad perkelti šį memorialą nederėtų, rekomenduojame tame pačiame miško plote, priešingoje memorialo lenkų aukoms pusėje, įrengti apžvalginę aikštelę, iš kurios matytųsi šis paminklas ir lankytojai galėtų sužinoti šio žmogaus ir jo šeimos gyvenimo istoriją.

28 – Originalus ženklas „Panerių memorialas“

Šiuo metu šį ženklą palikome jo dabartinėje vietoje. Mes manome, kad apie šį ženklą (paminklą) galima papasakoti šį tą įdomaus, todėl norėtume užtikrinti, kad jis būtų matomas, o ne toks, pro kurį lankytojai praeina nekreipdami dėmesio. Galbūt būtų gerai, jei atsirastų galimybė šį ženklą perkelti į palankesnę vietą.

29 – Sargybinių pastatai ir vartai

Kadangi ši vieta yra toli nuo kelio ir kitoje geležinkelio pusėje, nesame tikri, kad šią vietą būtų galima įtraukti į mūsų siūlomą Memorialinį taką.

30 – Senasis kelias į Kauną

Važiavimas arba kelionė pėstute šiuo maršrutu, pradedant nuo Vilniaus geto vietos, per miestelį (kurio vietoje kadaise buvo laukai) ir į mišką grindiniu, buvo vienas stipriausių išpūdžių, kuriuos patyrėme tyrinėdami šio projekto vietovę. Jei būtų galimybės, rekomenduotume visoms Panerių memorialą lankančioms grupėms atvykti šiuo maršrutu. Deja, nematome, kaip būtų galima praktiškai išspręsti nesuskaitomą daugybę problemų, kurios iškiltų bandant įgyvendinti šią idėją. Kadangi esame įsitikinę, kad perkančioji organizacija žino šiuos iššūkius, nematome reikalo juos čia vardinti. Pakaktų pasakyti, kad jei tik būtų galimybė, kiekvienai atvykusiai grupei pažintine prasme būtų nepaprastai naudinga, jei ji, turėdama laiko ir noro, eitų šiuo keliu. Pripažindami, kad tikriausiai tokia galimybė pasitaiktų retai, planuojame panaudoti nufilmuotus šio maršruto kadrus numatytame įvadiniame filme, kuris būtų rodomas Turizmo ir informacijos centre. Be to, šį originalų kelio gabalą pažymime ir Memorialiniame take, kad lankytojai matytų, iš kur atvykdavo Panerių aukos.

Baigiamieji klausimai

Apšvietimas

Kaip ir buvo prašoma, vietos plane bus parodytas mūsų sudarytas pagrindinis Panerių memorialo apšvietimo planas. Tačiau tiek, kiek galėjome išsiaiškinti, apšvietimas vakarais Panerių memoriale būdavo įjungiamas epizodiškai (jei apskritai būdavo). Taip pat kyla klausimas, ar memorialas apskritai galėtų būti lankomas vakarais. Rekomenduojame suplanuoti ir įrengti elektros energijos tekimo infrastruktūrą, tačiau tokią, kad apšvietimo elementai būtų nešiojami ir pastatomi tik tais atvejais, kai numatytas memorialo lankymas vakare. Šią rekomendaciją pateikiame siekdami sutaupyti gana dideles brangiai kainuojančių elementų, kurie greitai nusidėvi ir kurie nebus reguliariai naudojami, techninės priežiūros ir pakeitimo išlaidas.

Senasis muziejus

Manome, kad šį pastatą reikėtų nugriauti, o jo vietoje pasodinti naujų medžių arba sodą.

Rodyklės

Suprantamos rodyklės ir kelio nuorodos yra vienas svarbiausių memorialinės vietos aspektų, kuriuos irgi reikia panagrinėti. Kalbame apie gatvių ženklimą, kuris leistų Vilniuje apsistojusiems turistams lengvai ir aiškiai susirasti kelią į Panerius. Pačioje memorialinėje vietoje visus elementus būtina vienodai paženklinti ir paaiškinti. Toks ženklimas turi atitikti memorialinės vietos planą, kuris lankytojams bus įteikiamas kaip suvenyras, primenantis jų apsilankymą Paneriuose. Perkančioji organizacija turi nurodyti, kokiomis kalbomis turėtų būti užrašytos rodyklės. Atsižvelgdami į per pastarąjį dešimtmetį buvusių lankytojų kilmę, siūlome užrašus rašyti lietuvių, anglų, hebrajų ir lenkų kalbomis.

Išvada

Apžvelgdami savo pasiūlymą ir visas jame pateiktas įvairiausias idėjas, apstulbome, pastebėję, kiek daug klausimų liko neatsakyta, kiek daug svarbių problemų liko neišnagrinėta. Todėl labai svarbu pripažinti, kad šis pasiūlymas yra tik pirminis, o kad galėtume jį plėtoti, reikia, kad aktyviai dalyvautų ir Panerių memorialo vadovybė, perkančioji organizacija, atitinkamos religinės institucijos bei mokslininkai. Labai viliamės, kad galėsime su jumis dirbti ateityje, tokias iškilusias problemas išplėtodami iki Paneriuose įgyvendinamo plano lygio.